

ADALÉKOK A FELNŐTT NŐK MŰVELŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁGON¹

A művelődéstörténeti kutatások egyik fontos kérdésköre, hogy hogyan szervezték meg az egyre inkább és egyre intenzívebben öntudatra ébredő nők a maguk művelődési lehetőségeit a dualizmus kori Magyarországon. Az 1867 és 1914 közötti időszak művelődéstörténeti és neveléstörténeti szempontból egyaránt kiemelkedőnek tekinthető, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen változások, fejlődési folyamatok voltak, milyen reformgondolatok fogalmazódtak meg. A gazdasági és társadalmi változásoknak köszönhetően a nők – elsősorban a városban lakók és a középosztálybeliek – lehetőségei egyre inkább kitágultak, és a kiharcolt tevékenységek egyre elfogadottabbakká váltak.

Az elmúlt években a nevelés- és művelődéstörténészek egyre szélesebb körben és mélyebben kezdték kutatni a nők művelődési lehetőségeinek történetét. Kéri Katalin már kutatópályája elején felismerte, hogy a művelődéstörténeti kutatások nem nélkülözhetik a nők történetét, a társadalmi nem elemzési kategóriáját.² Miként arra rámuta-

1 A kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Lásd például a legújabb, témához kapcsolódó munkáját: Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2008. Nem tárgyalom a történet-tudományi munkákat, amelyek kezdetektől fogva integrálták a gender-kutatásokat. Lásd például: Susan Zimmermann: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. (A jobbik fél? Nőmozgalmak és női törekvések a Habsburg Monarchia Magyarországon 1848-tól 1918-ig) Promedia Verlag: Napvilág Kiadó, Budapest és Bécs, 1999., Susan Zimmermann: *How they became Feminists: The Origins of the Women's Movement in Central Europe at The Turn of the Century*. (Hogyan lettek feministák: a közép-európai nőmozgalom eredete a századfordulón) In Andor Eszter – Pető Andrea – Tóth István György (szerk): *CEU History Department Yearbook 1997–1998*, CEU University Press, Budapest, 1999. 195–236.

tott, számos forrás áll nemcsak Magyarországon, de világszerte is rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy milyen szórakozási formái voltak a különböző osztályokba tartozó nőknek a dualizmus kori Magyarországon. Elsősorban a szigorú társadalmi osztálybeli meghatározottság miatt nehéz általánosságban beszélni a nők szórakozási lehetőségeiről, hiszen a naplókából csupán az egyes nők életvitelére következtethetünk, az illemtankönyvek és az újságok pedig csak szűkebb rétegek vagy korosztályok életvitelét mutatják be.³

Éppen ezért a művelődéstörténeti vizsgálódásokhoz újabb és érdekes adatokkal járulhatnak hozzá korabeli nőktől származó, és a témára vonatkozó levelek elemzése, melynek eredményeképpen tovább árnyalható a szakirodalom által felvázolt kép.

A dualizmus korában egyre inkább szélesedtek a nők művelődési, tanulási és munkalehetőségei, köszönhetően egyrészt a korabeli társadalmi, gazdasági változásoknak, másrészt az egyre inkább kiteljesedő és meghatározó feminista mozgalomnak. Balázs Béla például 1913-as írásában a következőképpen összegzi a dualizmus korában elért vívmányokat: „Bizonyára a nők teljes és végleges emancipációja is itt van. Itt az európai férfikultúra bástyái alatt, melynek kapui alighanem még ebben a században meg fognak számára nyílni. Ez megtörtént. Itt minden kifogással elkéstünk, mert bárkinek bármi véleménye lehet erről a női invázióról, egy bizonyos: száz év óta közeledik szakadatlanul és ellenállhatatlanul, és be fog érkezni. Ez történelem. Világmozgalmá nő a követelés, tehát nyilván létező szükséglet. (...) itt nem csupán meglévő emberenergiák és életprincípiumok forradalmáról, új elhelyezkedéséről van szó, hanem egy újféle emberenergia, egy eddig nem szerepelt életprincípium belépéséről a kultúrába. (...) Mert az úgy

3 Kéri Katalin id. műve, 159.

van, hogy ez a mi 5000 éves kultúránk specifikusan férfikultúra. Ezt büszkén és gőgösen valljuk, lévén ez csodálatos és misztikus magasságokig érő hatalmas épület. Ennek építésében azonban a nőnek nem volt része. Mert sok munkát végzett ugyan, de csak férfi szabta területen, és a férfikultúra által determinált helyzetben. Tehát közvetve szintén a férfikultúra szándékait szolgálta. A kérdés már most ez: támadhat-e a nők teljes politikai és társadalmi emancipációjából idővel specifikus női kultúra, mely a mostani férfikultúrát kibővítené?”⁴

A feminista mozgalom egyik megfogalmazott célja volt többek között a nők munkalehetőségeinek kiterjesztése, egyáltalán a házimunkán kívül, a közsférában végzett női munka elfogadtatása, valamint ezzel párhuzamosan az otthoni tevékenység munka-értékének hangsúlyozása. A dualizmus korában egyre több nő kényszerült arra, hogy fizetett munkát vállaljon, és – köszönhetően a korabeli nőmozgalmaknak – egyre több nő akart önszántából fizetett munkát vállalni, felismerve annak emancipációs értékét. A nők munkába állását a korabeli nőmozgalmi aktivisták és – köszönhetően az egyesülési és gyülekezési jog elismerésének – az egyre nagyobb számban megalakuló egyesületek számos módon segítették.⁵ Az 1896-tól működő Nőtisztségviselő Országos Egyesülete például tanfolyamokat, vitaelőadásokat szervezett, állásközvetítői osztályt és könyvtárt működtetett. A tanfolyamokat igyekeztek az igényeknek megfelelően szervezni, éppen ezért található közöttük gépírói tanfolyam, könyvvitel és gyorsírás tanfolyam is.⁶

A feminista nőmozgalom egyik vezetője, Schwimmer Róza is szót emelt a nők munkavégzése érdekében, kiállt megfelelő és méltányos, a férfiak bérével egyenlő jutalmazásuk mellett. A megfelelő munkavégzéshez azonban Schwimmer Róza szerint szükséges a társadalom átalakulása is, a közvélemény megváltozása, melyhez a nők oktatása és művelődése területén lehet leginkább hozzájárulni. A lányokat tehát az életpályára kellene felkészíteni, melyhez hozzátartozna az a szemléletváltozás is, hogy a szülők ne a házasságot tekintsek életpályának, hanem az anyagi és szellemi függetlenséget. „Beletörődtek, sőt mi több, ma már a középosztály leányaitól egyszerűen megkövetelik, hogy a munkájával járuljon hozzá a család fenn tartásához. Ez a követelés helyes, jogos. Örülünk

kellene neki, ha csak a szülők teljesítenék kötelességüket és leányaikkal a kenyérkeresetre való kiképzés dolgában nem bánnának oly mostohán. Mert a pályára nevelés dolgában mostoha gyermeke a leány a családnak.”⁷

Csakúgy, mint egyéb más emancipációs törekvést, a munka területén lezajló változásokat is számos kritika illette. A kétkedők legfontosabb érve az volt, hogy amennyiben a társadalomban elfogadottá válik a nők közsférában végzett fizetett munkája, az komolyan veszélyeztetheti a családi sférában betöltött szerepeiket. Schwimmer Róza barátnője, Kubicsek Irma levele jól példázza a lassú változást. Levelében már érdeklődik Schwimmer munkája iránt, de írásában jól nyomon követhető a szerepek merevsége is: „Mint írod, elfoglaltad már 3ik állásodat is. Azt is délután végzed be, nem csupán egy napra? És délelőtt otthon vagy? Tudsz már főzni, sütni? Még jó gazdasszony válik belőled is úgy e? Zongorázol e sokat, olvasol és mit? Hogy érzed magad különben, egészséged helyre van már állítva? Nem vagy már oly sápadt, sokat jársz e sétálni?”⁸

A felnőtt nők egyik fontos művelődési lehetőségét nyújtották tehát a korabeli egyesületek által megszervezett, gyakran konkrét állásokhoz vagy életpályákhoz kötődő tanfolyamok. A tanfolyamok mellett többek között estélyek, kerti ünnepségek, tudományos és népszerűsítő előadások, sportolási lehetőségek jelentették a nők művelődési repertóriumának nagy részét. A játékonyság a nők munkavégzésének egyik fontos területét képezte a dualizmus kori Magyarországon, melynek részeként a segélyek gyűjtése gyakran összpontosult egy-egy korabeli szervezet vagy egyesület körében. Trombitás Erzsébet beszámolójában például egy olyan estélyről olvashatunk, melyet egy jótékonyági cél vezérelt, és szorosan kötődött a Feministák Egyesületéhez, annak tevékenységéhez. Érdekes összefonódása ez a propagandának és a figyelemfelkeltő akciónak, a segélyek gyűjtésének, a nők munkája elősegítésének, és a művelődési lehetőségeknek: „Arról van ugyanis szó, hogy a gyermekmenhelyen kívüli gyermekek (de állami vendékek) karácsonyi felruházása javára egy nagyobb szabású pumpolást rendez az itteni gyermekmenhelyi telepbizottság. A társadalmat legsikeresebben megpumpolni műkedvelői előadással vélik. A rendező hölgyek csu-

4 Balázs Béla: *Egy női kultúra lehetőségei*. Új Élet, 1913/IV. 729.

5 Kéri Katalin id. műve, 78.

6 Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Mss Col 6398. 478. doboz. Fol. 6.

7 Schwimmer Róza beszéde „Association Women Office Workers”, (é.n.). Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library Mss Col 6398. 479. doboz. Fol. 2.

8 Kubicsek Irma Schwimmer Rózáé. Temesvár, 1896. november 29. Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Mss Col 6398. 1. doboz.

pa jótékony és előkelő dámák, köztük Greisingerné is, kinek kezdeményezésére az előadandó három egyfelvonásos darab közt helyet foglal a „Hogyan kaptak a nők választójogot?” is. Jó reklám lesz ez ügyünknek, mert az előadáson ott lesz az a társadalmi réteg is, mely a mi előadásainkat látogatja. A „Nő és a társadalom” már is közkézen forog, mivel abból írják ki a szerepeket. Az előadás után választójogi gyűjtést is akarunk rendezni (...) Greisingerné is játszik, ő lesz a kutyás néni, én pedig Winifred. – Én tudom, hogy maguk nevetni fognak ezen, de a cél szentesíti az eszközt.”⁹

A jótékonyági tevékenység, a szociális segítségnyújtás azért is lényeges, mert a társadalmi elfogadottság szempontjából nem számított egyértelműen negatívnak. Köszönhető volt ez elsősorban a nők és férfiak eltérő társadalmi szerepeinek és tereinek, melyek élesen elhatárolták egymástól a két nem lehetőségeit. A két nem „természetes” hivatásával való érvelés a 18. század második felében alakult ki, és a 19. században vált uralkodóvá.¹⁰ Ekkortól kezdve a két nem tulajdonságainak már nem a vallásos-rendi legitimitációja volt jellemző, a biológiából indultak ki. Úgy gondolták, hogy a két nem tulajdonságait, hivatását és feladatait maga a természet szabja meg, mely születésüktől fogva determinálja őket ezekre a természet által előre meghatározott, s így megváltoztathatatlan és megkérdőjelezhetetlen utakra. Ezt tudományosan is igazolni próbálták, elsősorban az antropológia segítségével, melynek állítása szerint az ember teste meghatározza szellemét és lelkét. A két nemhez eltérő tulajdonságokat társítottak; a női test volt az érzékenység és gyengeség, s így a nőket a passzivitás és az érzelmek dominanciája jellemezte. A férfitest jelentette az erőt, melyből következtek a férfi tulajdonságai: a racionalitás és az aktivitás. A két nem eltérő testfelépítését a szaporodásban betöltött funkcióik alapján magyarázták. S az eltérő testek alapján további tulajdonságok és princípiumok is megfogalmazhatóak voltak, akár már a két nemnek az adott társadalomban betöltött pozícióira és szerepeire is vonatkoztatva; (1) a nő: érzelem, akaratgyenge, a társadalomban a befogadó, tűrés, hűség, önfeláldozás, szelídség, ártatlanság, szerénység, türelem, míg (2) a férfi: ész, szilárd akarat,

a társadalomban alkotó, az eszmék létrehozója, a kultúra hordozója, bátorság, erélyesség.¹¹ Vagyis a korabeli érvelés szerint a nemek fiziológiai különbségeiből vezették le a két nemnek a társadalomban elfoglalt helyét, mely a nő szférájaként és kiteljesedéseként a családot jelölte meg, míg a férfi tere a nyilvánosság volt.

A munka és a tanulás igénye a dualizmus korában tehát nemcsak a gazdasági és társadalmi változások által előidézett kényszer volt, de egy egyre sürgetőbben megfogalmazott kíváncsalom is. A fiúkéval egyenlő szintű középfokú oktatásból azonban csak kevesek részesülhettek, a gimnáziumok helyett ugyanis állami szinten a felsőbb leányiskolákat, később az azokra épülő leánygimnáziumi tanfolyamokat és a polgári leányiskolákat támogatták.¹² Ebből következett, hogy még a középfokú szintnél is kevesebben folytatták tanulmányukat egyetemi szinten hazánkban. Már a 19. század második felében megjelentek azok a nők, akik külföldön folytatták felsőfokú tanulmányaikat, hiszen Magyarországon csak 1895-ben engedélyezte Wlassics Gyula, hogy a nők is beiratkozhatnak az egyetemek bölcsészeti, orvosi karaira, és gyógyszerészeti tanfolyamaira. A külföldön megvalósuló művelődés, tanulás és továbbképzés később is fontos területe volt a felnőtt nők önművelésének. Ennek kivitelezése akkoriban azonban számtalan akadályba ütközött. Hiába nyitotta meg Wlassics 1895-ben a nők előtt az egyetemek bizonyos karait, alapította meg Veres Pálné 1896-ben az első, fiúkéval egyenlő szintű képzést nyújtó leánygimnáziumot, a lányok magasabb szintű képzését a társadalom egyes rétegei szigorúan elleneztek és támadták.¹³ Ennek is köszönhető talán, hogy így a nők arra törekedtek, hogy önmaguk művelését a legszélesebb körben megvalósítsák, akár a formális oktatási rendszeren kívül is. A művelődési lehetőségek nem értek tehát véget az iskolai képzés befejeztével, hanem elsősorban – az egyre inkább terjedő – olvasással, tanfolyamok és kurzusok látogatásával valósultak meg.

Tánczos Emma, aki maga is aktív volt a feminista mozgalomban Glücklich Vilmának írott levelében hasonló körülményekre mutat rá: (...) ma voltam a rendőrségen, ahol a Budapestről jött erkölcsömről szóló bizonyítványt kézbesítették. Pedig közben feleslegessé vált, u.i. az egyetemen

9 Trombitás Erzsi Pogány-nak. Szombathely, 1910. szept. 21. Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Mss Col 6398. 497. doboz. Fol. 9.

10 Lásd Müller Ildikó: *Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus időszakában*. In: Nagy Beáta – Gyáni Gábor (szerk): *Nők a modernizálódó társadalomban*, Csokonai, Debrecen, 2006. 223–239.

11 Uo. 223–239.

12 Ennek részletes kifejtését lásd Kereszty Orsolya: *Középfokú leánynevelés és nemzetépítés a dualizmus kori Magyarországon*. ELTE PPK PhD disszertáció, 2007. Kézirat.

13 Müller id. műve, 223–239.

kellett volna, ahol Oppenheimer heti 2 szociológiai óráját szerettem volna hallgatni. Többszörös utánjárással megtudtam, hogy ez semmiképpen sem lehetséges, csak érettségi bizonyítvánnyal, ezek közül is csak olyanak, amely latinról és görögrol is szól. Hiába olvasták németre lefordított, a konzulátuson hitelesített iratot, hogy állásban levő polgári iskolai tanár vagyok, történet, és földrajz módszerek tanulmányozására kiküldve és hogy ehhez van szükség a szociológiára. Kellemetlen, de majd ezentúl is a könyveivel kell vizsgáztalódnom.¹⁴

A „valamivé levéshez” azonban komoly anyagi háttér is szükséges volt. A felnőttkori tanulás, az iskolai oktatásba való visszatérés nem egyszer súlyos pénzügyi gondokat jelentett a nőknek. Erről számolt be a magyarországi feminista mozgalom egyik jelentős személyiségének, Glücklich Vilmának egykori tanítványa is, akinek leveléből nyomon követhető a folyamat, melynek során a nők egyre inkább kezdenek öntudatra ébredni, emancipálódni, önmaguk sorsára reflektálni: „a sablonos irodai munka, amit gyönyörűséggel végeztem addig, amíg nekünk kenyeret, szobát, tüzelőt, könyvet és vizsgadíjat adott, most kínos igavonás, rettenetesen nagy ár előttem azért, hogy jóllakhasak, mert én megtanultam már régen, hogy nem muszáj mindennap jóllakni. (...) De azért mégis ott kell hagynom az irodát és tanuláshoz kell látnom, különben úgy érzem, hogy teljesen megőrli idegeimet a „valamivé levés”-nek kimondhatatlan vágya. Hat gymnasiumot végeztem, esténként a régi könyveimet bujtam, ha nappal is tanulhatnék, júliusban le tudnám tenni a maturát és szeptemberben beiratkozhatnék az egyetemre. Egy tanítványra volna csak szükségem, akinek révén 50–60 koronát kereshetnék; ennyiből meg tudnék élni.”¹⁵

Fontos művelődési lehetőséget jelentettek a korabeli színházi előadások és hangversenyek is, melyek a társasági életnek is kiemelkedő színfoltjai voltak, s melyeknek a nők is egyre inkább aktív részesei voltak: „Tudni akarod hogy mulattam a táncvigadalmon? No hiszen neked megmondhatom, hogy táncoltam eleget, de nem mulattam; oly vegyes társaság volt, hogy kedvem volt mindjárt a koncert után haza menni. Tehát képzelheted mily jól éreztem magam; követelőnek tartsz te is a végett hogy a táncot egyedül nem nevezem mulatságnak? De azért voltam a

mult héten színházban, a mikor Blaháné itt vendégszerepelt, ez igazán élvezet volt. Kétszer láttam, és pedig: „A szokimondó asszonyosságban” és a „Vöröshajuban”. Láttad vagy jobban mondvá hallottad te Blahát? Mert nem szép már most, meglehet, hogy volt, de játéka és éneke gyönyör.”¹⁶

A 19. és 20. század fordulóján kibontakozó feminista mozgalom szintén több területen járult hozzá az elsősorban középosztálybeli nők művelődési lehetőségeinek szélesítéséhez. Gyűlések, röpiratok, előadások, konferenciák segítették a nők egyre inkább megvalósuló önszerveződéseit. Fontos kiinduló pontot jelentett az 1904-ben megalakult Feministák Egyesülete, mely mindvégig központi összekötő mintát jelentett a többi tagszervezet számára.¹⁷ Folyamatosan gondoskodott a különböző tagszervezetek alapításáról, felhívásokban kérte a nőket, hogy kapcsolódjanak be a munkába, járuljanak hozzá különböző módokon a célokhoz. Levelében kérték például, hogy alakítsanak a nők Segesváron is fiókegyületet, melyhez részletesen vázolták az egyesületek működését és munkaprogramját: „E munkaprogram állhatna, természetesen a helyi viszonyokhoz alkalmazva, szociális, pedagógiai, szülői értekezletek tartásában. – Mi például Budapest havonként legalább egy ilyen értekezletet tartunk, amelyen laikusok vagy pedagógusok egy, a neveléskörébe eső reformgondolatot ismertetnek megvitatás céljából. – Azután a feminizmus teóriájának ismertetésére lehetne sorozatos előadásokat tartani, amelyeken a nőknek jogi, gazdasági és társadalmi helyzetét ismertetik és vitatják. – Egy kis feminista kölcsönkönyvtárt lehetne alapítani. – A legfontosabb feminista folyóiratokat a tagok között köröztetni. – A környékbeli gyermekvédelemben a társadalmi munkát szervezni. (...) Gyakorlati tanácsadót lehetne nyitni, amelyben hetenként egy vagy kétszer hivatalos órát tartva az egyesület hozzáértő tagjai pályaválasztási, jogi és egyéb ügyekben tanácsot adhatnának a hozzájuk forduló kérdezősködőknek. – A városban esetleg létesítendő kertészeti – vagy egyéb szakiskola érdekében,

16 Kubicsek Irma Schwimmer Rózának. Temesvár, 1896. jan. 6-án. Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library Mss Col 6398. 1. doboz.

17 A Feministák egyesületének történetét több történész feldolgozta már. Lásd 2. jegyzet, valamint: Susan Zimmermann: *Conflict between National and International Settings? The Transnational History of Women's Movements and the Hungarian Case.* (A nemzeti és a nemzetközi színterek közötti különbség? A nőmozgalmak transznacionális története és a magyar eset) Konferencia előadás. 19th International Congress of Historical Sciences, Oslo, 6th – 13th August 2000. MS Kézirat.

14 Tánczos Emma Glücklich Vilmának Berlin, 1913. május 1. Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Mss Col 6398. 497. doboz. Fol. 10.

15 Reiss Szerén Glücklich Vilmának. Budapest, 1910. december 24. Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Mss Col 6398 497. doboz. Fol. 9.

továbbá a leányoknak fiu-középiskolákba való felvétele érdekében folytathatnának a szükséglet szerint mozgalmat. A politikai jogok sürgetésében válllvetve dolgozhatnak központtal és a többi fiókegyesülettel.¹⁸

A tagszervezetek folyamatosan értesítették a Feministák Egyesületét akcióikról, az éppen aktuális eseményekről. A Simon Blanka által vezetett segesvári Magyar Nők Társasköre egyesülete például a következőkről számol be: „Kéthetenként gyűlünk össze, egy-egy felolvasás, lapokban olvasott dolgok megvitatása, stb. lenne a program.” (...) itt egész elejéről kell kezdeni a dolgot és egy feminista-egylet fiókjáról félek hogy még két hét múlva is korai lesz beszélni – ha csak hatalmas változások nem történnek.¹⁹

Bár a Feministák Egyesületének egyik legfontosabb céljaként a nők választójogát fogalmazták meg, korán felismerték, hogy a többi területen is szükséges harcolni ahhoz, hogy céljaikat meg tudják valósítani. A Feministák Egyesülete számos felnőtt nőnek jelentett művelődési, önművelési lehetőséget nemcsak könyvtárával, ismeretterjesztő vagy tudományos előadásaival, hanem annak a lehetőségével is, hogy a nők részt vehettek az egyesületi életben, megszervezhették önmagukat, aktív részesei lehettek sorsuk alakításában.

18 Feministák Egyesülete Simon Norbertnének. 1913. február 26. Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Mss Col 6398. 497. doboz. Fol. 10.

19 Simon Róbertné Kondor Blanka a Feministák Egyesületének. Segesvár, 1913. március 19. Rosika Schwimmer Papers Mss Col 6398. 497. doboz. Fol. 10.

Jelen tanulmánynak célja az volt, hogy szélesítse a szakirodalom által, a dualizmus kori nők művelődéséről felvázolt képet. Ahogy az látható volt, több szerző foglalkozott már különböző szempontokat figyelembe véve azzal a kérdéssel, hogy milyen lehetőségeik, fórumaik voltak a korabeli nőknek az önművelésre, művelődésük megszervezésére. Tanulmányom elsősorban andragógiatörténeti szempontból vizsgálta meg a kérdést, dolgozott fel elsődleges irodalmakat, és ezek segítségével keresett válaszokat arra a kérdésre, hogy a formális oktatáson túl milyen művelődési lehetőségek álltak rendelkezésre a nők számára a dualizmus kori Magyarországon.

Magyarországon a neveléstudományhoz szorosan kötődő andragógiatörténeti és művelődéstörténeti írások ritkán alapoznak a társadalmi nemek tudományának módszertanára és elméleti megközelítéseire, s teszik elemzés tárgyává a nők szerepeit, tereit és a korabeli nőnevelést. Csakúgy, mint a „hagyományos” történetírásban, a művelődéstörténet-írás magyarországi gyakorlatában is alig értelmeződnek a nők mint a történelem cselekvői vagy a történetek írói. A magyarországi művelődéstörténet-írás figyelme az elmúlt pár évben fordult kifejezetten és erőteljesebben a társadalmi nem mint elemzési kategória felé. Egyre inkább megfigyelhető az a tendencia, hogy a társadalmi nem elemzési kategóriája bekerül a tudományos diskurzusba, ám az, hogy módszertanilag és elméleti szempontból is integrált része lesz-e a neveléstudománynak, és azon belül az andragógia tudományának, még a jövő kérdése.